

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СУБ'ЄКТИВНЕ РОЗТАШУВАННЯ ВІЙН ТА РЕВОЛЮЦІЙ В ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРІ І ЧАСІ

У статті порушується практично недосліджене досі питання про суб'єктивний характер визначення істориками таких об'єктів дослідження, як війни та революції. Розглядаються як міждержавні війни з різним колом учасників (два чи більше), так і громадянські війни. Також досліджується проблема взаємного співвіднесення революцій і громадянських війн. Запроваджуються нові підходи до розгляду історичного простору і часу. Зроблені висновки щодо суб'єктивізму істориків у розташуванні цих об'єктів та щодо його витоків.

Ключові слова: історіографія, об'єкт науково-історичного дослідження, просторово-часові структури, війна, революція.

Постановка проблеми. Нестандартність обраної теми дослідження для традиційної історіографії полягає в тому, що історик зазвичай розглядає об'єкти наукового дослідження як дані йому а ргіогі: він бачить їх так, як вони дійшли до нього з минулого, яке він не владний змінити. Він не стільки творить свої об'єкти, скільки обробляє. Принаймні історик сам так вважає. Він заздалегідь відмовляється визнавати саму можливість їх форматування залежно від своїх дослідних завдань. Максимум, на який історик погоджується в цьому питанні, – це цілковита переорієнтація викладу матеріалу залежно від обраного підходу: формаційного чи цивілізаційного. Ми кажемо «максимум», хоча вважаємо його «мінімумом»: дійсно, історик погоджується змінити лише підхід, і тоді все змінюється «само» – це мінімум дій. Проте уявлення про ситуацію незмінності підходу, всередині якого історик може довільно визначати об'єкти свого дослідження, у науковій історіографії практично відсутнє – на нашу думку, неправомочно. Доведенню цієї неправомочності і присвячена дана розвідка.

Постановка завдання. Отже, мета нашого дослідження – показати, що в історіографії (за приклад ми візьмемо лише ту її частину, що керується формаційним підходом) відсутня структурна цілісність об'єктів і одностайність щодо визначення їх розташування в просторово-часових координатах. У тому корпусі науково-історичних праць, який є сьогодні, немає єдності ні щодо визначення цих об'єктів, ні щодо розуміння їхнього сенсу та значення і навіть щодо їхніх гео-

графічних і хронологічних меж. Всі ці параметри постійно й активно змінюються і перевизначаються істориками різних країн залежно від власних дослідних програм і тих політичних завдань, які перед ними ставляться ззовні: державою, суспільством і самим типом суспільної свідомості історика, який примушує його до самоцензури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільш спірними (а отже, простими для вивчення) об'єктами є війни. Як міждержавні, так і громадянські війни ніколи не розглядалися всіма залученими до них сторонами однаково. Ситуація з міждержавними війнами більш проста: у реальному часі сприйняття таких війн визначається опозицією «свій – чужий», яка згодом стає дороговказом для істориків всіх країн-учасниць. Для істориків інших країн визначальною стає опозиція «чужий – чужий», подібна до неї структурно, але відмінна за емоційним наповненням. Як правило, ця опозиція потім утверджується як стандарт сприйняття минулої події в межах всесвітньої історії. Наприклад, нам не важко уявити структуру Пунічних війн між Римом і Карфагеном (III – II ст. до н.е.) за незмінності наших даних про склад їх учасників. Але реконструювати їх емоційний вплив на римське і карфагенське суспільство ми вже не можемо, якщо не маємо прямих вказівок джерел [5, с. 79, 129]. Ми не можемо цього через зміну характеру тих позаісторичних чинників, які вже згадувалися вище: суспільства і суспільної свідомості. Ми не можемо створити адекватну картину реакції на вторгнення Ганнібала в Італію, бо не можемо адекватно уявити сус-

пільство, слухняне щодо власної ради старійшин (сенату), і суспільство, строкате за громадянським статусом різних етнічних груп у своєму складі (римлян, союзників, італіків).

Коли ми говоримо про Третю Пунічну війну (149–146 рр. до н. е.) і облогу Карфагену римськими військами, ми сприймаємо спротив карфагенян як визвольну патріотичну боротьбу [5, с. 303]. Ми робимо це не тільки тому, що до нас дійшла *саме така* інформація з античних джерел, а ще й тому, що ми розуміємо цю війну крізь призму нашого власного сприйняття – неусвідомлюючи того, що воно сформувалося за зразком визвольної патріотичної боротьби революційної Франції проти коаліції європейських монархій наприкінці XVIII ст. Ми сприймаємо Третю Пунічну війну не так, як її сприймали сучасники, а так, як вони б сприймали її, маючи перед собою досвід Великої французької революції 1789 р. Отже, в історика і в історії, яку він пише, – різне минуле, і не враховувати цього неправильно з методологічного погляду.

Ми знаємо, що ні англійці, ні французи XIV–XV ст. не усвідомлювали, що живуть в період Столітньої війни. Саме це поняття було запроваджене пізнішою історіографією [1, с. 3]. Для сучасників подій вони розкладалися на доволі хаотичну послідовність конфліктів і замирень, внутрішній сенс яких був далеко не очевидним, адже значна частина їх рушіїв лишалася прихованою. Тому для розуміння цих подій істориками стало принципово важливим розкриття латентних, неперсоналізованих чинників і створення такого інструмента, який дозволив би бачити напрям подій і розуміти їх значення для подальшої історії. Така потреба в сучасників подій, зрозуміло, відсутня. Все це спричинило появу назви-ідентифікатора, під егідою якої події англо-французьких відносин 1337–1453 рр. стали вперше розглядатися цілісно.

Ще складнішою є ситуація навколо таких об'єктів дослідження, як війни з більш широким колом учасників. Наприклад, Наполеонівські війни початку XIX ст. являють собою, з одного боку, продовження революційних війн Франції кінця XVIII ст. і вияв економічної боротьби буржуазних держав (визначимо це як шаблон № 1), з іншого ж боку – розвиток одвічного англо-французького суперництва, яке відбувалося по всіх куточках світу (саме Англія стояла за створенням майже всіх 7 антифранцузьких коаліцій) (шаблон № 2) [6, с. 312–313; 9, с. 124–128]. Механічне поєднання цих двох шаблонів сприйняття тільки ускладнює проблему. Якщо ми, наприклад,

просто вилучимо шаблон № 2, ми не зможемо зрозуміти роль запровадженої Францією Континентальної блокади як важливого чинника цих війн, але якщо ми додамо його механічно, то нам доведеться відповідати на цілу низку нових запитань, зокрема:

– Чи включати до складу Наполеонівських війн торговельні війни та конфлікти Англії з країнами, залученими Францією до Континентальної блокади, та з їхніми союзниками (Росією, Данією, Сполученими Штатами Америки)?

– Чи включати до складу Наполеонівських війн війни та конфлікти в інших регіонах світу (Гаїті, Ла-Плата, Канада, Індія, Туреччина, Іран тощо), де Англія так чи інакше змагалася за сфери впливу із Францією та її союзниками?

Позитивна відповідь на обидва ці запитання здатна розширити поняття «Наполеонівські війни» до абсурду. Тоді доведеться, наприклад, включити до їх складу Визвольну війну країн Латинської Америки проти Іспанії (1808–1826 рр.). Але негативна відповідь передбачає повне чи часткове руйнування багатьох контекстів, до яких ми можемо поставитися логічно, але вже не можемо емоційно. Так, питання про зв'язок із контекстом Наполеонівських війн операцій англійського флоту на Ла-Платі (Південна Америка) у 1808 р. проти колабораціоністської іспанської колоніальної влади залишається зазвичай за межами розгляду. Якщо ж сформувати свій підхід до нього за аналогією (тобто так, як ми формуємо підхід до Третьої Пунічної війни), тоді найближчою такою аналогією є комплекс військових операцій англійського флоту проти вішістських колоніальних властей в Африці в 1942 р., який, безсумнівно, включається до подій Другої світової війни. Отже, дві різні події можуть мати риси подібності, але це часто не враховується щодо їх розташування в узагальнюючих координатах (тобто в координатах Наполеонівських війн чи Другої світової війни). Єдиної логіки тут нема. Отже, тоді керуватися у визначенні приналежності події до того чи іншого об'єкта дослідження доцільно, враховуючи емоційне сприйняття сучасників подій. Проте, як уже було показано вище, це можливо далеко не для всіх подій і до того ж ускладнює методологічну сторону проблеми, бо запроваджує залежність методології від стану джерельної бази. Інакше кажучи, це робить різні історичні епохи неузгоджуваними в принципі, а тому ставить під сумнів саму можливість вивчення «всесвітньої» історії.

Не менше складнощів постає перед істориком, що розглядає такі об'єкти, як громадянські війни.

Вони часто сприймаються як результат поляризації суспільства внаслідок революцій, тому репрезентуються своєрідними парами. Репрезентація пар «війна – революція» в історіографії визначається стандартами мислення, сформованими в добу Нового часу. Ці стандарти сформувалися під впливом того факту, що навіть міждержавні війни тієї доби нерідко виникали під впливом революційних подій (Наполеонівські війни, війна 1848–1849 рр. між П'ємонтом та Австрією тощо).

Щодо подій історії Стародавнього світу і Середніх віків застосування терміна «революція» можливе лише за аналогією, нав'язною зіставленням із більш пізніми подіями. Але таке застосування є абсолютно притаманним тоталітарному мисленню [3, с. 296]. Наприклад, у радянській історіографії поширеним було поняття «революція рабів», яким намагалися описати руйнівні зрушення в пізній Римській імперії, якими супроводжувався її розпад [2, т. 3, с. 73]. Умоглядний, штучний характер даної побудови був достатньо очевидним. Це поняття так ніколи і не змогло витіснити з опису подій ключове поняття «Велике переселення народів», і після розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) поступово було виведене з ужитку. Сучасна наука розглядає руйнування Римської імперії як результат вторгнень варварів під час Великого переселення народів, і це відповідає емоційному сприйняттю сучасників подій, наскільки ми можемо реконструювати його за даними джерел [7, с. 35–36].

Приклади використання історичного матеріалу показують, що його переформатування нерідко використовувалося для обґрунтування окремих ідеологем. У марксистській науковій історіографії запроваджене поняття «Нідерландська буржуазна революція (1566–1609 рр.)», у форматі якої розглядалися війни другої половини XVI – початку XVII ст. в іспанських Нідерландах і навколо, пов'язані з набуттям Республікою Сполучених провінцій незалежності [2, т. 4, с. 278–282]. У такому визначенні використовується вже зазначена нами пара «війна – революція». Радянська наука широко застосовувала поняття «революція», оскільки воно дозволяло розглядати період раннього Нового часу як період зародження тренду буржуазних революцій, послідовність яких логічно і відповідно до марксистсько-ленінських схем діалектики історичного розвитку привела згодом до соціалістичної революції 1917 р. в Росії. Водночас власне нідерландська історіографія не виокремлює революційного складника зазначених

подій, розглядаючи їх як Вісімдесятилітню війну (1568–1648 рр.), де військові, дипломатичні і релігійні чинники відіграли не меншу роль, аніж соціально-економічні, на яких наголошували радянські історики [10, с. 524]. Зазначимо, що хронологічні межі обох об'єктів не збігаються, а перебувають в залежності від їх тенденційного визначення. Отже, форматування об'єктів науково-історичного дослідження здатне змінити їхні хронологічні та географічні межі. Поняття «Вісімдесятилітня війна» має ширший географічний контекст: якщо революція розглядалася як суто нідерландська, бо в сусідніх країнах були відсутні соціально-економічні передумови, то війна передбачає ширший територіальний контекст. Всі учасники цієї війни були втягнені в неї, тоді як з погляду революції значна їх частина перебувала назовні, і їхнє втягнення в перебіг подій виглядало довільним. Отже, передумови Нідерландської революції і Вісімдесятилітньої війни також різні, і ця різниця знов-таки є наслідком різного форматування істориками того самого об'єкта дослідження.

Пряме застосування пропагандистських кліше в науково-історичних дослідженнях також є дієвим засобом розташування об'єктів в історичному просторі і часі. Їх поява не зв'язана з науковими дослідженнями, але вони не оспороються в суспільстві і набувають статусу незаперечних науково-історичних фактів, тому що їх захищає закон. Прикладами такого їх функціонування можуть стати заборони невизнання окремих історичних фактів [4, с. 76–84]. Використання таких кліше сприяє форматуванню просторово-часових структур. Наприклад, «Велика вітчизняна війна» радянської та російської історіографії перебуває в іншому територіальному контексті, ніж «Східний фронт Другої світової війни» західної історіографії, тому що виокремлюється як самостійна історична подія, а не як складник більшого цілого, з яким має постійно співвідноситися. Саме зіставлення понять «Велика вітчизняна війна» та «Другий фронт» а ргіогі надає йому значення підпорядкованої події і запроваджує градацію історичного матеріалу («другий» фронт сприймається як другорядний), ймовірно, невідповідну реальній ситуації. Залежать від термінології й інші поняття, що вживаються для опису ситуації: «союзники» (поняття застосовується тільки щодо англо-американських військ на Другому фронті), «допомога» (поняття підкреслює допоміжний, додатковий характер дій союзників щодо дій на основному, Східному фронті).

Водночас з ідеологічних міркувань запроваджується поняття «вірність союзницькому обов'язку», яким описуються військові дії Червоної армії; це поняття застосовується щодо сумлінного виконання нею цього обов'язку і підкреслює, що СРСР по завершенні війни нічого не винний своїм союзникам. Отже, термін «союзники» мав похідні, які вдало виконували функцію ідеологічного виправдання зовнішньополітичних акцій СРСР щодо колишніх «союзників» по закінченні Другої світової і в період холодної війни. Проте зауважимо: єдиної логіки застосування в радянській історіографії понять «союзники» і «союзницький обов'язок» немає.

Важливим для розуміння ролі ідеології у формуванні просторово-часових структур воєнного часу є зіставлення цих структур Другої світової війни з аналогічними структурами Першої світової. Оскільки поняття «союзники», як ми побачили, використовувалося в неісторичних, ідеологічних цілях, що були зумовлені реаліями біполярного світу після Другої світової війни, можна зробити припущення, що в радянській історіографії поняття «союзники» спеціально щодо військ Західного фронту Першої світової війни не застосовувалося. І це насправді так – дане поняття використовується як синонім Антанти в множині, хоча частина «союзників» не була членами Антанти (Японія, Бельгія, Сербія, Румунія тощо) [8].

Висновки. Отже, проведене дослідження показує, що такі об'єкти науково-історичного дослідження, як «війни» та «революції», функціонують всередині історичної науки і масового сприйняття історичного минулого у своєрідний спосіб, зумовлений дією декількох чинників.

По-перше, це необхідність організувати і систематизувати історичний матеріал з епох, що не мали сучасних концепцій суспільно-політичного розвитку. Ця необхідність має науковий характер і впливає з того, що історична наука як така відповідає на запити сучасного суспільства і тому змушена постійно модернізувати опис подій і процесів, зроблений попередниками. З метою виконання цього завдання історики нерідко міняють акценти в описі тих чи інших історичних подій, розширюють контекст їх розгляду, запроваджують нові назви-ідентифікатори тощо.

По-друге, це необхідність наукового обґрунтування ідеологем, загальноприйнятих у суспільстві, в якому історик живе і здійснює дослідження. Із цією метою історики намагаються присвоїти історичним подіям концептуально оновлений статус («революція» або «революційна війна» замість «війни»).

По-третьє, це пряме і некритичне застосування і подальше використання готових пропагандистських кліше, особливо поширене стосовно ключових для національного і політичного самовизначення подій. Воно має не науковий, а парадигматичний характер, і часто не витримує наукової критики, але така критика практично не допускається в суспільстві, чия самоідентифікація залежить від використання таких кліше. Характерною особливістю двох останніх чинників є те, що вони практично не застосовуються за межами суспільств, де ці кліше й ідеологеми є загальноприйнятими, і не функціонують у ситуації відкритого міжнародного спілкування наукових спільнот і вільного обміну думками.

Список літератури:

1. Басовская Н. Столетняя война: леопард против лилии. Москва: Астрель, 2007. 446 с.
2. Всемирная история: в десяти томах / гл. ред. Е. Жуков. Москва: Гос. изд-во политической литературы, 1957. Т. 3. 896 с.; Т. 4. 824 с.
3. Камю А. Бунтующий человек. Москва: АСТ, 2017. 448 с.
4. Капинус О., Додонов В. Ответственность за разжигание расовой, национальной и религиозной вражды, а также за другие «преступления ненависти» по уголовному праву зарубежных стран. Законы России: опыт, анализ, практика. 2007. Вып. 8. С. 76–85.
5. Кораблев И. Ганнибал. Москва: Наука, 1981. 359 с.
6. Манфред А. Наполеон Бонапарт. Сухуми: Алашара, 1989. 680 с.
7. Мюссе Л. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. Санкт-Петербург: Евразия, 2006. 399 с.
8. Союзники (Первая мировая война). URL: <http://ru.wikipedia.org> (дата звернення: 12.04.2018).
9. Тарле Е. Наполеон. Москва: Наука, 1991. 464 с.
10. Чеканов В. Статичні і динамічні об'єкти в науково-історичному дослідженні. Наукові записки Інституту української археографії і джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. 2010. Т. 20. С. 517–528.

СУБЪЕКТИВНОЕ РАЗМЕЩЕНИЕ ВОЙН И РЕВОЛЮЦИЙ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ И ВРЕМЕНИ

В статье поднят до сих пор практически неисследованный вопрос о субъективном характере определения историками таких объектов исследования, как войны и революции. Рассматриваются как межгосударственные войны с разным количеством участников (два или более), так и гражданские войны. Также исследуется проблема взаимного соотношения революций и гражданских войн. Предлагаются новые подходы к рассмотрению исторического пространства и времени. Сделаны выводы о субъективизме историков в размещении этих объектов и о его истоках.

Ключевые слова: историография, объект научно-исторического исследования, пространственно-временные структуры, война, революция.

SUBJECTIVE POSITIONING OF WARS AND REVOLUTIONS WITHIN HISTORICAL SPACE AND TIME

Article deals with still practically unexplored issue of subjective character of identification of research objects like wars and revolutions by historians. Both interstate wars with different number of participants (two or more) and civil wars are viewed. The problem of mutual positioning of revolutions and civil wars is researched as well. Some new approaches to the consideration of historical space and time are proposed. There are several important conclusions in the article concerning the positioning of these subjects and its background.

Key words: historiography, scientific historical research object, space and time structures, war, revolution.